

betoveringen op economisch vlak en daarmee het aandeel van mannen in het toverijvertoog op deze wijze aannemelijk worden gemaakt. Blijft wel de vraag waarom de betoveringen op het terrein van de gezondheid en daarmee het aandeel van vrouwen zoveel langerstand hielden. De Waardt gaat aan deze kwestie voorbij. Problematischer vind ik echter de met enig aplomb geponeerde overgang van een magisch naar een rationeel wereldbeeld. Gesteld al dat het gerechtvaardigd is om van een wereldbeeld van een bepaalde groep te spreken — de term suggereert zowel op groeps- als op individueel niveau meer eenheid dan doorgaans zal worden aangetroffen — dan doet zich in ieder geval de noodzaak tot een nadere invulling van de betekenis van de beide adjectiva voelen. Met de term magisch doelt De Waardt op meer dan alleen toverij. Magisch staat voor de opvatting dat de mens in staat is langs bovennatuurlijke weg de natuur naar zijn hand te zetten. Wat De Waardt onder een rationeel wereldbeeld verstaat laat hij in het midden. Zijn uitspraak dat de magie plaats heeft gemaakt voor de ratio is niet alleen te vaag maar ook aanvechtbaar. Interpretaties van ziekte en genezing in termen van betovering en onttovering mogen dan wel gedeels hun aantrekkingskracht hebben verloren, maar dat dit in aanzienlijk mindere mate geldt voor andere, ook thans nog gangbare 'magische' interpretaties — denk bijvoorbeeld aan gebedsgenezing, bedevaarten ter genezing, diverse alternatieve geneesmethoden — daar gaat De Waardt aan voorbij.

Ten slotte nog een opmerking over de toverijvervolging in Holland. Het eerste met zekerheid vast te stellen doodvonnis wegens toverij dateert uit 1537, maar mogelijk was reeds in 1528 een dergelijk doodvonnis voltrokken. Procespieken deden zich voor rond 1540, 1564, 1585 en 1591. Die van 1564 had de grootste omvang en spreiding, de kleinere pieken van 1585 en 1591 waren geconcentreerd in het zuiden van het gewest, namelijk in Schiedam en Goedereede. In totaal werden er een dertig doodvonnissen uitgesproken. Na 1593 vonden er op één uitzondering na, namelijk in 1608 te Gorinchem, geen terechtstellingen meer plaats. De Waardt situeert het eind van de toverijvervolging in Holland rond 1600 en stemt daarop zijn verklaring af. Naast de economische opbloei krijgen vooral de jurisprudentie van de Hoge Raad uit 1593 en de uitspraak van Leidse hoogleraren over de waterproef uit 1594 een belangrijke plaats in deze verklaring toebedeeld. Na deze uitspraken zou het welhaast onmogelijk zijn geworden om een toverijproces tot een 'goed' einde te brengen. In deze voorstelling van zaken blijft echter onderbelicht dat de piek van toverijprocessen in 1564 de laatste was die een groot deel van Holland betrof en dat er daarna een twintig jaar rust was. Het was dus zo goed als gedaan met de vervolgingen, en het valt dan ook te verdedigen dat 1593 niet meer dan een laatste genadeslag betekende voor de toverijprocessen in enkele in dit opzicht achtergebleven gebieden. Met andere woorden: een verklaring van het (vroeg) eind van de vervolgingen in Holland moet niet in de eerste plaats worden gezocht in wat zich aan het eind van de zestiende eeuw afspeelde, maar in ontwikkelingen sedert halverwege de jaren 1560, of zelfs eerder. In dat verband blijft een beantwoording van de vragen waarom men in Holland evenals in andere Noord-Nederlandse gewesten weinig ontvankelijk bleek voor de idee van een duivels heksencomplot en waarom men, enkele 'incidenten' uitgezonderd, kennelijk zo zeer hechtte aan een zorgvuldige procesgang, nog steeds een uitdaging voor toekomstig onderzoek.

M. Gijswijt-Hofstra

P. J. A. Franssen, *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1990; Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi, 1990, 285 blz., f75,-, ISBN: 90 5183 225 7).

De informatie die we hebben over de invloed van drukkers op de vorm en inhoud van een tekst in de eerste eeuw na de uitvinding van de boekdrukkunst, is nogal mager. Slechts een paar bekende drukkers, zoals de Engelsman William Caxton en de Brusselaar Thomas van der Noot, zijn expliciet over hun intellectuele aandeel in de uitgave. Sinds de verschijning van Elisabeth Eisensteins *The printing press as an agent of change* (Cambridge, 1979) heeft het beeld van de drukker als al of niet humanistisch geleerde een grotere aandacht gekregen in de literatuur. Zo ook in deze Amsterdamse dissertatie, die zich bezig houdt met de activiteiten van de drukker Jan van Doesborch, die tussen circa 1501 en circa 1531 in Antwerpen werkte en daarna nog tot 1536 in Utrecht. Doel van het boek is, zo stelt de auteur in de inleiding, 'inzicht te verschaffen in de werkwijze van een drukker, zijn houding tegenover teksten en de invloed die deze houding heeft op de vorm en inhoud van de door hem gedrukte teksten, waardoor een plaatsbepaling van deze teksten te geven is' (9). De auteur heeft zich daarbij speciaal geconcentreerd op het *corpus* van fictionele teksten, uitgegeven door Van Doesborch en op de rol die zij hebben gespeeld in de vroeg-moderne samenleving. In drie delen wordt deze intellectueel-maatschappelijke rol van de drukker geanalyseerd: eerst wordt het fonds van Jan van Doesborch beschreven, daarna komt zijn rol als uitgever aan de orde en tot slot wordt aan de hand van thema's uit de drukken het geïntendeerde publiek beschreven.

Het *pièce de résistance* van de onderzoeksresultaten vormt het eerste deel, de reconstructie van de fondslijst van Jan van Doesborch, die afwijkt van de lijst in Nijhoff-Kronenbergs 'voortreffelijke *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*. De nieuwe lijst, fondslijst II, bevindt zich op pagina 48, terwijl de Nijhoff-Kronenberg fondslijst staat afgedrukt tussen de pagina's 14 en 15, hetgeen naast elkaar leggen wat moeilijk maakt. Wat levert dit evenwel op? Behalve andere, meestal vroegere dateringen van bepaalde drukken bevat fondslijst II met een totaal van 67 drukken een aanzienlijke uitbreiding van de volkstaal drukken, namelijk 25, waarvan vier Engelse vertalingen zijn van eerder door Van Doesborch uitgegeven Nederlandse drukken en 17 'nieuwe' drukken hypothetisch zijn, omdat daarvan geen exemplaar meer bewaard is. De enige vier nieuw gevonden Nederlandstalige drukken zijn: *Historie van Buevigne van Austone* (Antwerpen, 1504), *Van Floris ende Blancefloer* (s. 1.; s. a.), *Der dieren palleyes* (Antwerpen, 1520) en *Int paradijs van Venus* (Utrecht, c. 1532). In een indrukwekkende appendix (49-136) wordt fondslijst II uitvoerig toegelicht, waarbij van elke vermelde druk formaat, collatie, gebruikt exemplaar, relevante literatuur en een inhoudsbeschrijving worden gegeven.

In het tweede deel van het boek gaat de auteur uit van de veronderstelling dat Jan van Doesborch zijn stempel heeft gedrukt op de vorm en inhoud van een aantal, in het bijzonder fictionele teksten binnen zijn fonds. Met deze these zit Franssen op dezelfde lijn als Yves Vermeulen, die in zijn dissertatie *Tot profijt en genoegen* de presentatie op titelpagina en in proloog als leidraad voor de bedoelingen van de drukker aannam. Franssen gaat evenwel verder, waar hij ook de rol van de drukker in de bewerking van een aantal compilatie-teksten in de volkstaal probeert te analyseren. Als belangrijkste motief voor het aanpassen, uitbreiden of bekorten van fictionele tekstuitgaven blijkt Van Doesborch het economisch haalbare te hanteren: als standaard blijkt hij aan een limiet van 40 à 44 bladen voor een kwartotekst vast te houden, hetgeen kennelijk een financieel haalbaar en rendabel produkt oplevert. Aanpassingen in omvang en illustratie geschieden zonder veel respect voor de originele tekst; wie de bewerker in de praktijk is valt evenwel niet te zeggen.

Wie lazten nu de boeken die Jan van Doesborch uitgaf? De commerciële overwegingen even daargelaten, zo had Van Doesborch toch wel een duidelijk lezerspubliek voor ogen, aldus Franssen in het derde deel van zijn boek. Deze gedachte baseert hij op de samenhangende thematiek van een groot aantal van diens volkstaalteksten. De sleutel voor het probleem ziet

Franssen reeds in het drukkersmerk van Van Doesborch, dat dan ook op de omslag van het boek prijkt. Vanaf ca. 1507 voert hij 'Vrou Avontuere' als zijn logo op: vrouwe Fortuna zetelt tussen de personages Geluk en Ongeluk en de afbeelding wordt vergezeld van de spreuk (in Grieks of Latijn) 'Ken U zelf'. Van Doesborch was, aldus Franssen, een groot voorstander van rationele zelfkennis, die het individu voor grote emotionele schokken van het noodlot zou kunnen behoeden. Een welhaast calvinistische geest van hard werken en discipline ziet Franssen zonder probleem doorklinken in alle volkstaalteksten van deze Antwerpenaar (*Die destructie van Troyen, Van Floris ende Blanchevloer, Mariken van Nieumeghen, Historie van de ridder metter Swane* inclusie), die bovendien dan met name oog had voor de problemen waarmee de mannelijke patriciër uit deze stad geconfronteerd werd: namelijk met overspelige vrouwen en lastige pubers. Het moderne kerngezin in wording diende gesticht te worden door Van Doesborchs boekjes om zo de sociale en economische problemen in de vroeg-moderne stad het hoofd te kunnen bieden. 'Hoewel het object per tekst enigszins verschilt, is de doelstelling van de teksten in principe gelijk', zo stelt de auteur aan het slot (183). Van Doesborch was zijns inziens dan ook een Eisensteinsiaanse *agent of change* binnen de sociale elite van Antwerpen. Paradoxaal genoeg is Van Doesborch van berekenende zakenman (in deel II) hier verworpen tot het geweten van de Antwerpse maatschappij, die met zijn compilatieteksten en middeleeuwse volksverhalen, overgenomen kronieken en Engelse vertalingen het paradijs van Venus op aarde probeerde af te houden. Het derde deel van Franssens' boeiende en belangrijke boek heeft naar mijn idee te veel klokken van het huidige onderzoek naar familie, gezin en vroeg-moderne stad horen luiden en de kennelijk welluidende (verkoop-)klepel van Jan van Doesborch te veelklinkend willen maken.

K. Tilmans

A. F. Mellink, *Documenta Anabaptistica Neerlandica. Amsterdam (1531-1536)*, V (Leiden: E. J. Brill, 1985, 306 blz., ISBN 90 04 07509 7); I. B. Horst, ed., *The Dutch Dissenters. A critical companion to their history and ideas. With a bibliographical survey of recent research pertaining to the early reformation in the Netherlands* (Kerkhistorische bijdragen XIII; Leiden: E. J. Brill, 1986, vi + 233 blz., f96,-, ISBN 90 04 07454 6); G. Morsink, *Joannes Anastasius Veluanus. Jan Gerritsz. Verstege. Levensloop en ontwikkelingsgang*, (Dissertatie VU Amsterdam; Kampen: Kok, 1986, xv + 267 blz., f49,90, ISBN 90 242 2214 1).

Het gevelde vonnis over de uit IJsselmuiden afkomstige wederdoper Jacob van Campen in 1535 maakt duidelijk dat de zestiende eeuw geen tijdperk van tolerantie, wederzijds godsdienstig begrip, dialoog of oecumene was. Jacob had volgens het vonnis velen verleid tot de ketterij van het anabaptisme en derhalve moest hij plaats nemen in Amsterdam op een stoel met een mijter op zijn hoofd, met afgesneden tong en met een afgehouden rechterhand waarmee hij de wederdoop had gepraktiseerd —, om vervolgens te worden onthoofd. Jacob is een zestiende-eeuwse variant van het donatisme dat zich ten tijde van Augustinus manifesteerde. De wederdopers in de zestiende eeuw gingen ook in de Nederlanden oertot gemeentevorming. De talrijke volgelingen van Jacob van Campen en de vele nieuwe kerken die in de loop van de zestiende eeuw in geheel Europa zijn ontstaan, de grote religieuze anarchie en pluriformiteit, de vele heterodoxe figuren en de reductie van de katholieke kerk rechtvaardigen de term breukvlak voor de kerkgeschiedenis van de zestiende eeuw. In de Lage Landen was de godsdienstige